

Medh laaw scal man landh bygghæ

En kort historisk indføring i danske ordbøger med bevingede ord samt en kritik af Pia Jarvads udgave (2006) af T. Vogel-Jørgensens klassiker

Af *Loránd-Levente Pálfi*

Traditionens fødsel

”Med lov skal man land bygge” er angiveligt det første bevingede ord på dansk. Vi finder det i dag bl.a. på frisen på Københavns Domhus, men dets første forekomst tid- og stedfæstes sædvanligvis til Jyske Lov fra 1241 – den nok mest kendte af vore gamle danske landskabslove. Vort ældst kendte vidne til disse ords bevingelse er Peder Laale.

Ifølge forlægger Bo Bramsen er de bevingede ords middelalderlige grundlag ordsprog og mundheld, som tidligst bliver genstand for planbunden indsamling gennem Peder Laale, om hvem vi stort set intet andet ved, end at han levede i 1300-tallet. Laales samling består af ca. 1.200 latinsk-danske ordsprogpar overvejende ordnet alfabetisk efter det latinske udtryk. Denne ordsprogssamling blev med al sandsynlighed brugt som skolebog til den grundlæggende latinundervisning. At det var latinen, der var i forgrunden, viser sig i de trykte udgaver (tidligst 1506) ved opstillingen med latinsk indgang og brug af mindre skriftstørrelse ved de danske udtryk.

Ifølge litteraturhistoriker Niels

Werner Frederiksen er de danske ordsprogs forhold til en middelalderlig mundtlig dansk ordsprogstradition uafklaret, men givet er det, at Laales samling har haft stor indflydelse på den senere skriftlige og mundtlige tradition. Mange af Laales ordsprog kan genfindes i enslydende eller ændret form blandt de i dag almindelige danske ordsprog og talemåder, bl.a. ”Mange bække små gør en stor å”.

Siden har mange lærde sysselsat sig med indsamling af ordsprog, talemåder og mundheld. En af de mest fremtrædende efterfølgere til Laale er præsten og sprogmanden Peder Syv, som i 1682-1688 udgiver *Aldmindelige danske Ordsproge og korte Lærdomme* – et tobindsværk, som indeholder intet mindre end ca. 15.000 ordsprog og talemåder. Tråden tages senere op af N. F. S. Grundtvig og hans samtidige kaldsfælle J. Chr. Edvard Mau. Både Grundtvigs *Danske Ordsprog og Mundheld* (1845) og Maus *Dansk Ordsprogs-Skat* (1879) udmærker sig bl.a. ved at indeholde ord og ordsprog, som hverken findes hos Laale eller Syv. Maus ordbog er desuden stadig den fyldigste og ifølge Bramsen det ”bedst ord-

nede udvalg af den skriftlige ord-sprogstradition”. Christian Molbech, en af de mest toneangivende sprog-mænd i det 19. århundredes Dan-mark, og Evald Tang Kristensen, vor første store folkemindesamler, har ligeledes udgivet hver sin samling. Førstnævntes *Danske Ordsprog, Tanke-sprog og Riimsprog* udkommer 1850, sidstnævntes *Danske ordsprog og mund-held* kommer i 1890.

I 1864 sker der i Europa imidlertid en omvæltning vedrørende indsamling af ordsprog og talemåder: Den tyske sproggransker Georg Büchmann bliver ophavsmand til en fuldstændig omvurdering af indsamlingen af beva-ringsværdige ord og udtryk i alle vest-europæiske lande siden den sene mid-delalder. Nu er det ikke længere nok med ordsprog og mundheld, der skal foruden disse medtages almindeligt brugte faste vendinger, litterære og politiske citater, slagord af enhver slags, talemåder, grundsætninger, strø-tanker mm. fra allehånde steder såsom Bibelen, antikkens Grækenland og Rom, i det hele taget fra hele ver-den – og helt op til samtiden. Büch-mann taler om ord der ”flyver fra mund til mund” og præger udtrykket bevingede ord, når han kalder sin bog *Geflügelte Worte*. Der er dog snarere tale om en genprægning, for allerede den oldgræske digter Homer brugte et lignende udtryk intet mindre end 46

gange i Iliaden og 58 gange i Odysse-en.

Den traditionelle ordsprogs- og talemådeforskning fortsætter imidler-tid sideløbende med det Büch-mannske nybrud og ender med i det 20. århundrede at nedsætte sig som en selvstændig videnskab – dog mere eller mindre som en forgrening af sprogvidenskabens – og benævnes nu fraseologiforskning, hvorved forstås udforskning af såkaldte ’leksika-liserede flerordsenheder i videste forstand’. Med ’leksikalisering’ me-nes en slags sammenfæstning, dvs. udfaldet af den udvikling, som fører til, at sammensatte udtryk får en hel-hedsbetydning afvigende fra summen af de enkelte deles betydninger. Den nok mest fremtrædende danske teore-tiker inden for området er Ken Farø. Af særligt fremtrædende danske for-skere, som i første omgang har rettet sig mod de håndgribelige frugter af en sådan forskning, kan nævnes ordbogs-forfatterne Stig Toftgaard Andersen, som i 1998 udgiver *Talemåder i dansk. Ordbog over idiommer*, og Allan Røder, som samme år udgiver *Danske Talemå-der*.

Ifølge ordbogsforfatteren og – teoretikeren Henning Bergenholtz, som er den første professor i leksiko-grafi i Europa og nok en af de mest fremtrædende ordbogsforskere i ver-den, er de fleste fagfolk enige om, at

lødigheden af ordbøger over faste vendinger inden for det germanske og romanske sprogområde befinder sig et sted mellem dårlig og elendig. De bevingede ord fører imidlertid, jf. det Büchmannske nybrud, stadig deres egen tilværelse i den lærde verden, – om end nogle teoretikere, heriblandt Bergenholtz (jf. *Ordbogen over faste vendinger* (2007)), har slået til lyd for, at de bør henregnes til fraseografien – hvorfor det er uklart, om også de skal tages til indtægt for denne dom. Netop Büchmanns ordbog udgør dog, ifølge Bergenholtz, en undtagelse, dvs. den nyder stor agtelse og yndest blandt såvel fagfolk som lægfolk, hvilket de usædvanligt mange udgaver og de store oplagstal vidner om.

... dens blomstringstid

I Danmark søsættes udtrykket ”bevinget ord” med fransklærer Oscar Arlauds bog *Bevingede Ord* fra 1878, som gengiver omkring 2.000 sådanne udtryk, mens andenudgaven fra 1906 indeholder hen ved 3.000. Bogen er således mere omfattende end de tidligste udgaver af dens tyske forbillede. Om end Arlauds ordbog oplever en lille genfødsel, da den i 1999 udkommer i en tredjeudgave bearbejdet ved Evan Bogan, bliver eftertidens ubestridte mønsterværk på området bladmanden Torkild Vogel-Jørgensens *Bevingede Ord*, udgivet første gang i

1940. Ordbogen vinder hurtigt stor folkeyndest og er genstand for en anselig afsætning op igennem den sidste halvdel af det 20. århundrede – den bliver også større og større for hver udgave. I Poul Zerlangs bearbejdning, dvs. sjetteudgaven fra 1990, indeholder værket omtrent 15.000 opslagsord. Først i 2001 udkommer der et helt nyt værk, *Bevingede Ord & Aforismer*, udarbejdet af Joachim Bo Bramsen efter idé af Bo Bramsen.

Det angelsaksiske sidestykke til disse i første omgang vesteuropæiske bestræbelser er – ud fra en sammenlignende ordbogshistorisk betragtning – Dr. Ebenezer Cobham Brewers *Dictionary of Phrase and Fable*, som udkom første gang i 1870. Denne bog er den angloamerikanske sprogverdens Büchmann om end på mange måder forskellig fra denne.

Ligesom Gads Forlag stod bag den første ordbog over bevingede ord på dansk (Oscar Arlauds bog), er det Gads Forlag, der står bag den foreløbigt sidste nye *Bevingede Ord* (2006). Der er tale om T. Vogel-Jørgensens værk, som er blevet fuldstændigt omarbejdet ved sprogforsker og ordbogsforfatter Pia Jarvad.

Pia Jarvad har i nyere tids ordbogsskrivning særligt udmærket sig ved sin sagskundskab i at tidsfæste førsteforekomsten af (ganske vist kun nye) danske ord og udtryk; noget, som ingen

andre danske forskere har givet sig i lag med. I hvert fald ikke i større målestok. Denne sagkundskab har udmøntet sig i bl.a. *Nye Ord. Ordbog over nye ord i dansk 1955-1998* (1999). Derfor er det måske heller ikke overraskende, at det netop er Jarvad, der står bag den nye *Bevingede Ord*, eftersom denne form for ordbog (i grunden en slags citatordbog) ud fra en videnskabelig betragtning vel mestendels udmærker sig ved at angive den første forekomst af det givne ord hhv. det givne udtryk – angivelsen af den oprindelige kilde så at sige.

Dette gives ikke i mange gængse citatordbøger, hvilket ikke alene er gådefuldt, men tillige fornuftsstridigt, siden det drejer sig om citater. Desto mere værdifuld er en sådan oplysning, når man betænker, at heller ikke de ovenfor omtalte ordbøger over faste vendinger sædvanligvis bringer nogen historisk tydning hhv. udredning af det givne udtryk. At finde frem til oprindelsen af flerordsudtryk i videste forstand kan derfor undertiden være aldeles vanskeligt, hvorfor en bog som Pia Jarvads *Bevingede Ord* er et kærkomment tiltag.

Skal man kritisere Jarvads bog på et videnskabeligt grundlag, kan man gøre det på to måder: Man kan kritisere bogen med henblik på det fagfaglige, hvor kritikken ville skulle gå på det fraseologiske i værket, eller man kan

kritisere den med henblik på det ord-bogsfaglige, og kritikken skulle da gå på det leksikografiske. Denne skelnen er vigtig, som Henning Bergholtz flere gange har påpeget, om end mange fagfolk stadig ikke har forstået den.

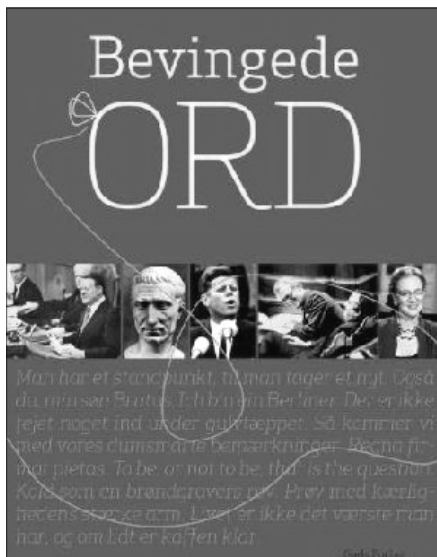
Den fagfaglige kritik: Man kan vælge at problematisere den omstændighed, at Pia Jarvad – såfremt bevisbyrden pålægges bogens litteraturliste – tilsyneladende ikke har rådført sig med den moderne fraseologiforskning: Særligt iøjnefaldende er det, at Ken Farø glimrer ved sit fravær. Der hersker meget kaos inden for området, særligt hvad angår inddelingen af de forskellige flerordsudtryk. Hvornår er der tale om et bevinget ord? Hvornår om en talemåde? Hvornår om et ordsprog eller en fast vending? Og hvad med såkaldte kollokationer, mundheld, fyndord, valgsprog, epigrammer, strøtanker, klichéer, maksimer mm. (der findes mange betegnelser)? Hvor hører de hjemme i denne sammenhæng? Hvilke udvælgelseskriterier har været brugt? På hvilket grundlag er indsamlingen foretaget? Kun få af disse spørgsmål besvares i bogens indledende bemærkninger. Desuden er besvarelsen knap, overvejelserne tilsyneladende få og udredningen overfladisk. Det betyder bl.a., at der kan sættes spørgsmålstegn ved ordbogens empiriske grundlag. Kritikken skal dog ikke udvikles yderligere

her og ikke af nærværende skribent. Det må overlades til en fagmand, dvs. en fraseolog.

Den ordbogsfaglige kritik: Man kan som sagt vælge at kritisere det ordbogsmæssige i værket. Her kan det vigtigste påpeges med følgende overordnede spørgsmål, som på sin side ville kunne afføde en lang række underspørgsmål: Hvordan bearbejdes stoffet rent ordbogsvidenskabeligt og uafhængigt af, hvad sprogvidenskaben (herunder fraseologiforskningen) end måtte have af opfattelser? Heller ikke denne kritik skal imidlertid udvikles her – det er ganske enkelt ikke stedet til at gøre det. Desuden har Ken Farø og Lars Brink en kritik på vej i det videnskabelige tidsskrift for leksikografi i Norden *LexicoNordica*. Hvorvidt det vil dreje sig om en fagfaglig eller en ordbogsfaglig kritik (forhåbentlig dog begge dele) er ikke nærværende skribent bekendt.

– og undergang

Det, som for indeværende artikels forfatter er mest iøjnefaldende ved bogen, og som her skal omtales, er dens tidstypiske tankesæt. Forskning i almindelighed er ikke længere noget, der begrænser sig til universiteternes virke og myndighedsområde – der bedrives i dag næsten lige så megen forskning i f.eks. erhvervslivet. Den franske tænker Jean-François Lyotard

har i denne forbindelse talt om ”merkantiliseringsen” af viden(skaben); det som senere er kommet til at hedde ”fra tanke til faktura”.

I det hele taget er universitetet i nyere og nyeste tid – dvs. efter 1960’ernes demokratisering af kulturen, 70’ernes og 80’ernes kulturelle demokrati, den stadig mere fremherskende offentlighedskontekst og i det hele taget massekulturens stadig stigende magt og den dermed sideløbende popularisering af viden, som finder sit indtil videre højeste udtryk i begrebet ”edutainment” – ikke længere nogen formidler af klassisk kultur. Universitetet som kulturens arnested, tankernes tempel og dannelsens højborg findes ikke mere. Man hævder, at denne udvikling fordres af de almindelige forandringer, først og frem-

mest i den vestlige verden, og taler om postmodernisme. Frem for alt mener man at være uden indflydelse på den.

De lærde inden for humaniora, som i dag nok bedst betegnes forskere, optegner og inddeler blot, hvad de mener at kunne iagttage i samfundet. Der dømmes ikke, hverken ud fra en etisk eller æstetisk betragtning. Sprogvidenskaben siger ikke, hvad der er godt dansk, men optegner blot – nogle gange mere, nogle gange mindre omhyggeligt – hvordan sproget bruges. Således mener også Pia Jarvad at have handlet, og det er på denne baggrund, hun mener at kunne forsvare den tilbundsgående forandring, værket har undergået med den nye udgave. Det er imidlertid tvivlsomt, hvorvidt det virkelig er det omgivende samfund, der kan siges at have affødt indholdet i den nye bog. Det kan også tolkes som et udtryk for den typiske moderne sprogforskners forkrampede bestræbelser på popularisering. Ærkefjenden er den elitære finkultur.

Nutidens sprogfolk undsiger på nærmest kætterretslig vis enhver sprogrøgter og målstræver, men også enhver sprogkyndig, som kan hitte rede i et givent sprogrigtighedsproblem. Henning Bergenholtz har gentagne gange påpeget, at Dansk Sprognavns evindelige ”Hvad synes du selv?”, som er det yndede svar, når en

bruger henvender sig med sprogrigtighedsspørgsmål, mildest talt er problematisk.

Løsenet er, at ingen må styre sproget eller bestemme over det. Sproget tilhører alle – og ingen! Man kommer unægtelig til at tænke på Nietzsches berømte ord: ”Kein Hirt und *eine* Herde!” (*Én* flok og ingen hyrde!). Hvorfor mon man ikke har denne opfattelse af tingene, når det gælder andre fag? Man skulle som et tankeforsøg prøve at forestille sig, hvilke følger det ville have, hvis man indførte et sådant tankesæt i lægevidenskaben eller i retsvæsenet.

Problematiske er det endvidere, når det samtidig kan iagttages, at de selv samme sprogfolk ikke ser gennem fingre med selv at styre sproget. Den moderne opfattelse af sprogudvikling har for længst passeret grænsen til hysteri. Sprogforskerne ser i dag sprogudvikling overalt, også dér, hvor den ikke findes. Da man i sin tid i *Den Danske Ordbog* (2003-2005) tvang betydningen ”en stor tjeneste” ned over hovedet på ordet ”bjørnetjeneste”, hævdedes det, at der var belæg for et sådant tiltag. Dette kan imidlertid ikke stadfæstes ved en søgning i den mere end 40 millioner ord omfattende elektroniske tekstsamling, som er det sproglige grundlag for værket. Man finder ganske enkelt ikke ét eneste belæg, der kan understøtte påstanden

om den nævnte ”nye betydning” af ordet. Og selv hvis der skulle findes ét eller nogle få belæg, som nærværende skribent skulle have overset, er det længe ikke nok til at danne grundlag for nogen som helst påstand om betydningsændring. Det er meget muligt, at såkaldt ”sociolingvistiske” undersøgelser har blotlagt, at der findes unge mennesker i dag, som ikke kender den rette betydning af ordet bjørnetjeneste (og/eller for så vidt mange andre ord), men noget sådant har intet som helst med sprogudvikling at gøre. Mere passende er det at tale om uvidenhed og manglende dannelse. Eller som litteraturhistoriker Torben Brostrøm skriver:

”Sprognævn, filologer og ordbogsfolk er sagtmodige nøgterne husholdere med demokratisk sindelag, som bøjer sig for flertallets sprogbrug og [...] autoriserer manerer, som de gamle skolemestre bekæmpede. [...] Pendulord [dvs. ord som bjørnetjeneste, red.] er mere tab end berigelse og er symptom på et almindeligt kulturelt hukommelsestab i skole og hjem. Den enkle forklaring er, at der læses og fortælles mindre. Digtningen, litteraturen, som er en livsnerve til sproget, forsømmes. Den litterære tradition tynder ud i undervisningen, fortiden forældes hastigt af den leveringsdygtige, virakulerende underholdningsindustri. [...] Det forlængede perspektiv

er ikke lystigt: at hver står med sine ord og taler ’hen i Taaget’ med hinanden, som det kunne hedde i gammel tid.”

På en lignende måde søsættes nu en lang række ord som bevingede. Spørgsmålet er, om ikke der snarere sker det, at de får syet vinger på, når de nu ikke selv har kunnet klare at lette fra reden. Ifølge litteraturhistoriker John Chr. Jørgensen har Pia Jarvad misforstået sin opgave:

”Hun har udraderet i hundredvis af gyldne vendinger af typen ’Mere lys’ (tillagt Goethe på dødslejet), ’Ædel enfold og stille storhed’ (Winckelmanns ord om græsk kunst), ’At sætte problemer under debat’ (Georg Brandes’ krav til litteraturen), ’Lad dog barnet’ (fra ’Indenfor Murene’), ’No man is an island’ (John Donne). I stedet har hun indsat ’A38’, ’hotdog’, ’kinderæg’, ’paparazzi’ og andre delvist interessante, men absolut vingeløse nye ord. [...] I forhold til den sjette og meget bedre udgave ved Poul Zerlang er antallet af opslag reduceret fra ca. 15.000 til ca. 4.500. Og som for at føje spot til skade har Pia Jarvad strøget navneregistret.”

Af andre udtryk, som er blevet tilføjet i denne nye udgave af Vogel-Jørgensens bog kan nævnes: ”Ahold”, ”Bhold”, ”bare ærgerligt Sonny Boy”, ”blip-båt”, ”Bravo, Mr. Jardex”, ”den er freeesh”, ”Den levende

avis”, ”dumsmarte bemærkninger”, ”hutlihut”, ”klap hesten”, ”Mobilos” og ”total i orden musiksmag”.

Er der her virkelig tale om bevingede ord? Skal vendingerne ikke have overlevet mindst deres egen tid, – eller i det mindste være ophørt med at vises som reklamer i fjernsynet!? – før end de overhovedet kan gøre sig forhåbninger om at komme med i en sådan ordbog? Og er flere af udtrykkene, som f.eks. udtrykket med Sonny Boy, ikke blot kometudtryk (døgnfluer), som allerede nu er glemte og borte?

I øvrigt fremstår Pia Jarvads opfattelse om, at bevingede ord i vore dage skal findes i massemedierne, som en ren og skær påstand. Kun én eneste af de tre strengt nødvendige byggede i en argumentation er forhåndenværende – påstanden. Hjemmel og belæg mangler.

”Med lov skal man land bygge” siger et gammelt dansk ord, som dog er bevaret i den nye ”Bevingede Ord”. Om man heraf kan slutte, at lovløsheden (i videnskaben) endnu ikke har taget overhånd, overlades til læseren at afgøre.

Loránd-Levente Pálfi (f. 1981), Center for Leksikografi, Handelshøjskolen i Århus – Aarhus Universitet. Artiklen har tidligere været bragt i litteraturmagasinet *Standart* 1/2007.

Sagt og skrevet

Man fyldes af undren og betagelse over sprogets store, levende korpus, en organisme med stadig ny blodforsyning, nødvendig næring for tanke og følelse, passet, plejet og elsket, men også udsat for misrøgt, uvidenhed og ligegyldighed. Sprognavn, filologer og ordbogsfolk er sagtmødige nøgterne busholdere med demokratisk sindelag, som bøjer sig for flertallets sprogbrug og blind dating og derfor autoriserer manerer, som de gamle skolemestre bekæmpede.

[...]

Pendulord er mere tab end berigelse og er symptom på et almindeligt kulturelt hukkommelsestab i skole og hjem. Den enkle forklaring er, at der læses og fortælles mindre. Digtningen, litteraturen, som er en livsnerve til sproget, forsømmes. Den litterære tradition tynder ud i undervisningen, fortiden forældes hastigt af den leveringsdygtige, virakulerende underholdningsindustri. [...] Det forlængede perspektiv er ikke lystigt: at hver står med sine ord og taler hen i Taaget med hinanden, som det kunne hedde i gammel Tid.

Torben Bromstrøm, i artiklen ’Bjørnetjenester’, en anmeldelse af *Den Danske Ordbog*, i *Information* 11/11 2003.